

השבטים העלומים

זיהוי זהות השבטים על פי חלוקתם בתנ"ך / יואב ליאור ליברך

- א. פתיחה
- ב. מעמד הברכות והקללות
- ג. אחי יוסף
- ד. הצד החומרי שבישראל
- ה. מחלוקת הבבלי והירושלמי
- ו. קבלה והכלה
- ז. סיכום

א. פתיחה

מבין שבטי ישראל, ישנם שבטים שעליהם דובר רבות. ביניהם: לוי, יהודה, יוסף ובנימין. בנוגע לשאר השבטים אנו מוצאים התייחסויות מעטות, ולעיתים כמעט שאין שום סיפור ואפילו תיאור שלהם בתורה. אנו נרצה לטעון שישנה חלוקה מהותית בין השבטים בעניין זה. מתוך חלוקה זו נוכל ללמוד על עניינם של אותם שבטים עלומים במערך הכללי של עם ישראל – ואולי גם קצת על עצמנו.

הרב קוק התייחס לחשיבות של ידיעת התוכן הפנימי של השבטים, וכתב על הקושי שנוצר בימינו מכך שאיננו יודעים מאיזה שבט אנחנו:

שכחת השבטים לייחוסם [...] אמנם על ידי השכחה הזאת של ההתפרטות, נתרבה הבלבול והערבוב, לא רק התפילות המיוחדות [...] נתבלבלו, כי אם כל ערכי החיים, הפנימיים והחיצוניים, כל צביוניהם של ההרגשות, הלימודים, המנהגים וההדרכות, שכל אחד מהם במקומו הוא מוסיף תיקון אור וחיים מתאים עם הלך הנפש השבטית ובונה את עולמו, והוא לפעמים מעכר וסותר בנין בהיותו מלוּפף בסדרים שאינם מענייניו (אורות, 'ישראל ותחייתו' פסקה כז).

חלק מהסיכוכים שעוברים על עם ישראל בימינו נובעים מכך שאין הדרכה נכונה לכל שבט לפי עניינו ותכונותיו. אני חושב שהצעד הראשון לקראת התיקון לכך הוא להעמיק במשמעות של כל שבט, עוד לפני שנדע לאיזה מהם אנו מיוחסים. במאמר זה לא נעסוק בכל שבט בנפרד אלא בחלוקה כללית שתלמד אותנו יסוד על כל קבוצה.

החלוקה שבה נעסוק נמצאת במסכת סוטה, בפרק שביעי. המשנה שם, וכן הגמרא, מאריכות בסיפור מעמד הברכות והקללות שבספר יהושע, בו חצי העם עמדו על הר גריזים וחציו השני על הר עיבל¹.

¹ יש לשאול, מה עניינה של מצוה חד פעמית זו שקרתה רק פעם אחת בהיסטוריה? אולי אפשר לומר שתפקידה היה להיות מעין "קבלת תורה" של דור הנכנסים לארץ. דור המדבר היה "עומד ומושבע מהר סיני", וכעת הגיע תורם של בניהם ליטול חלק בשבועה זו לדורות. לאחר כל ברכה וקללה כולם ענו: "וְאָמַר כָּל הָעָם אָמֵן" (דברים כז, טו-כו), וכפי שלמדנו מפרשת סוטה אמירת "אמן" הרי היא כקבלת שבועה, כמו שהיה בהר סיני.

מעמד הברכות והקללות

במספר מקומות השבטים חולקו לשתי קבוצות, בין היתר באותו מעמד של הברכות והקללות. על הר גריזים עמדו: שמעון, יהודה, יששכר, יוסף ובנימין. על הר עיבל עמדו: ראובן, זבולון, גד, אשר, דן ונפתלי (שבט לוי עמד חלקו באמצע, וחלקו על הר גריזים). לא לחינם נעשתה הבדלה זו². כפי שניתן לראות, השבטים שעליהם מדובר יותר בפרוטרוט בסיפורי התורה היו על הר גריזים, הר הברכה³, והשבטים הנותרים עמדו על הר עיבל, הר הקללה.

מובן שאין כוונת התורה לומר שהשבטים שעמדו על הר עיבל נחשבים כ"מקוללים"; הברכות והקללות קשורות למצוות עשה ומצוות לא תעשה – הברכה מגיעה למי שמקיים את מצוות העשה, והקללה מגיעה למי שלא שומר על הלאוים.

בסוטה דף לו ע"א הגמרא מעלה אפשרות שאותה חלוקה ממעמד הברכות והקללות, הייתה גם על שתי אבני האפור שעל כתפי הכהן הגדול. אמנם הגמרא דוחה זאת, אך הירושלמי (סוטה ז, ד) מקיים את האפשרות הזו⁴. לפי זה, השבטים שהיו על הר גריזים נכתבו על הכתף הימנית של הכהן, והשבטים שהיו על הר עיבל נכתבו על שמאלו⁵. נשמור את התכונות שגילינו לגבי שבטים אלו (מצוות עשה ומצוות לא תעשה, ימין ושמאל) להמשך הבירור.

אחי יוסף

מקור נוסף שיוכל לעזור לנו לבלוש אחר תכונות השבטים בחלוקה הזו, המדבר על יוסף, נמצא בחומש בראשית: "וּמִקְצֵה אָחִיו לָקַח חֲמִשָּׁה אָנָשִׁים וַיַּצְגֵם לִפְנֵי פַרְעֹה" (בראשית מז, ב). יוסף הציג את אחיו לפרעה כדי שיבקשו ממנו להיות רועי צאן בארץ גושן. מעניין לראות שישנה מחלוקת קוטבית בין המדרש לתלמוד הבבלי אילו אחים יוסף הציג לפני פרעה. במדרש (בראשית רבה צה, ד) כתוב שמדובר באחים החלשים של יוסף, שהם: ראובן, שמעון, לוי, יששכר ובנימין. המדרש מנמק שהוא לקח דווקא אותם כדי שפרעה לא ירצה לגייס את עם ישראל לצבא שלו, אלא ישאיר אותם לרעות צאן. לפי זה יוצא, שהמילים "מקצה אחיו" מתפרשות לעניין חולשה של כוח פיזי.

² מעמד הברכות והקללות היה אבן דרך חשובה בתולדות עם ישראל, ואין לומר שהייתה שם חלוקה שרירותית בין השבטים. ניתן לראות זאת מכך שהמשנה בסוטה בדף לב ע"א כותבת שאמרו את הברכות והקללות בלשון הקודש. הרב מאיר ליכטנשטיין הסביר שכאשר משתמשים בלשון חול זה כדי להעביר מסר מילולי גרידא; כשרוצים ליצור מעמד מכובד ובעל משמעות משתמשים בלשון הקודש. משמע שהיה למעמד זה ולחלוקה שנעשתה בו חשיבות מהותית.

יתרה מכך, המשנה והגמרא בהמשך לומדות את החיוב להשתמש בלשון הקודש במקרא ביכורים, חליצה וברכת כהנים ממעמד הר גריזים והר עיבל. את הצורך בלשון הקודש כאן הגמרא לומדת ממתן תורה בכבודו ובעצמו. כל זה מראה לנו שמדובר במאורע מכונן שאין להתעלם ממנו ומאופן חלוקת השבטים בו.

³ אמנם על שמעון ויששכר מדובר קצת פחות, אך לא כמו אצל בני השפחות. מנגד, אף שעל ראובן כן מסופר, זה לא נעשה בצורה משמעותית. אני חושב שניתן לראות כאן כיוון די ברור בחילוק בין הקבוצות.

⁴ הדחייה של הבבלי היא מצד זה שאין לכך מקור תנאי – ויש לעיין בכך, כי בירושלמי ישנה דעה תנאית שסוברת כך. דרך אגב, תוס' בדף לו ע"א בד"ה "והחציו" מביא את הירושלמי הזה.

⁵ זה לא כתוב במפורש, אך כך נראה בפשטות.

מאידך, בגמרא (בבא קמא צב ע"א) כתוב שנבחרו אחים אחרים, זאת אומרת: זבולון, גד, אשר, דן ונפתלי.⁶ לפי זה נראה שהמילים "מקצה אחיו" מתפרשות לעניין פחיתות חשיבות וכבוד,⁷ שאחים אלו הם בקצה המדרגה – זבולון הוא הבן השישי של לאה והשאר הם בני השפחות.⁸

שתי החלוקות הללו, של המדרש והבבלי, כמעט מקבילות לזהות השבטים שראינו בחלוקה לפני כן.⁹ יש לציין שניתן לראות כאן במפורש שחלוקה זו לא הייתה שרירותית – יוסף בחר בהם מסיבות מסוימות, על פי התכונות שלהם.

הצד החומרי שבישראל

מנקודות אלו ניתן להסיק על התפקיד של השבטים הנ"ל¹⁰, שכאמור עניינם מוסתר. נסכם את התכונות שראינו לגביהם: הם היו מזוהים עם הקללות שבהר עיבל, שעניינן **מצוות לא תעשה**; הם היו כתובים על הכתף **השמאלית** של הכהן הגדול באבני האפוד, לפי הירושלמי; והם נחשבו לאחים **החזקים יותר** והחשובים פחות בעיני יוסף. ננסה לתרגם את המושגים האלה לשפת האחרונים:

המהר"ל כתב **שמצוות לא תעשה** מזוהות עם הצד החומרי: "כי מצות לא תעשה מצד החומר גם כן [...] ואילו [...] מצות עשה – המצווה היא מצד הצורה (הרוחנית)..." (תפארת ישראל ד). התולדות יעקב יוסף השווה בין **צד שמאל** לבין החומריות: "והנה הצורה (הרוחנית) היא הכשרים שמצד ימין... והחומר מצד שמאל..." (תולדות יעקב יוסף על ראה אות ו). בנוסף, **החזק** שדיברנו עליו מורה על הצד החומרי¹¹, והחשיבות שייכת לצד הרוחני.

נמצאנו למדים שכל התכונות שראינו בשבטים הללו מורים על עניינם החומרי. ניתן להוסיף לכך ראיות ממהלך חייהם שלהם: ראובן וגד ביקשו נחלה בעבר הירדן בשביל נכסים חומריים והיו לוחמים ללא חת¹²; שמשון הגיבור היה השופט של שבט דן; אשר בורך בנכסים¹³ – "מֵאֲשֶׁר שָׁמְנָה לְחֻמוֹ..." (בראשית מט, כ); וזבולון עסק במסחר, "לְחֹף יָמִים יִשְׁפֹּן וְהוּא לְחֹף אֲנִית וַיִּרְכָּתוּ עַל צִידָן".

כעת ניתן להבין יותר מדוע עניינם של שבטים אלו מוסתר – משום שהקדושה הנמצאת בחומר איננה גלויה כעת. בזמנים שונים היחס כלפי החומריות הוא שונה, כפי שכתב הרב קוק:

היהדות של העבר, ממצרים ועד הנה, מלחמה ארוכה היא נגד הטבע בצידו הכעור [...] לחמנו בטבע כדי לנצחו כדי לרדותו בתוך ביתו, הוא נכנע בפנינו, העולמות הולכים ומתבססים, בעצם

⁶ אמנם גם שמו של יהודה נכפל, אך הגמרא מתרצת זאת.

⁷ יש לציין שרש"י כתב שהם היו החלשים. אבל זה לא כתוב בגמרא, וקשה לומר שהגמרא סוברת לגמרי הפוך מהמדרש לגבי איזה שבט היה חזק.

⁸ צריך עיון למה יוסף הביא את אחיו הפחותים אל פרעה. אפשר להסביר שזה קשור לטעם של המדרש, שיוסף רצה שפרעה לא יראה את גדולתם של האחים אחרים ויתאווה לתת להם תפקיד מנהיגותי במצרים.

⁹ חוץ מיהודה, שלא נספר בשתי הקבוצות משום שהיה גם גיבור וגם חשוב, וראובן שהיה בקבוצה השנייה.

¹⁰ ראובן, זבולון, גד, אשר, דן ונפתלי.

¹¹ אם כי המהר"ל בנצח ישראל חלק על כך ואמר שהחזק שייך גם הוא לצד ימין.

¹² אני רוצה להביא בהקשר זה פסוקים מופלאים: "וּמִן הַגָּדִי נִבְדְּלוּ אֶל דָּוִד לְמַצֵּד מִדְּבָרָה גִבְרִי הַחִיל אֲנָשֵׁי צָבָא לְמִלְחָמָה עָרְכִי צִנָּה וְלִמְחָ וּפְגִי אֲרִיָּה פְגִיָּהם וְכַצְבָּאִים עַל הָהָרִים לְמַהֵר... אֵלֶּה מִבְּנֵי גִד רָאשֵׁי הַצָּבָא אֶחָד לְמֵאָה הֶקְטָן וְהַגָּדוֹל לְאַלְף: אֵלֶּה הֵם אֲשֶׁר עָבְרוּ אֶת הַיַּרְדֵּן בַּחֲדָשׁ הָרָאשׁוֹן וְהוּא מְמַלֵּא עַל כָּל [גדייתו] גְּדוּתָיו וַיִּבְרִיחוּ אֶת כָּל הָעַמִּיקִים לְמִזְרַח וּלְמַעֲרָב" (דה"א יב, ט, טו-טז).

¹³ אם כי גם יוסף בורך בנכסים גשמיים, אך עניינו של יוסף הוא סוגיה בפני עצמה.

עומק הטבע תביעה גדולה מתגברת לקדושה ולטהרה [...] והוא הולך ומתקרב אל הקודש (אורות התחיה פסקה ל).

הבבלי והירושלמי

אני רוצה לטעון שישנה מחלוקת בין הבבלי (סוטה לו ע"ב) והירושלמי (סוטה ז, ד) בסוגייתנו הנוגעת לעניין הנ"ל של היחס בין החומרות לרוחניות. הבבלי נוקט בגישה טרום-גאולית לפיה אנו עדיין ב"מלחמה ארוכה נגד הטבע בצידו הכעור", כלשון הרב קוק. לעומת זאת, הירושלמי מורה על "תורת ארץ ישראל" וסובר שהחומרות והרוחניות שקולים כאחד, כי כבר ניתן למצוא את הקדושה שבחומר. ניכנס כעת לגמרא בדף לו ע"ב.

ישנה מחלוקת בין הבבלי לירושלמי בנוגע לנקודה חשובה, שנראית בהתחלה כשולית. הגמרא שואלת על הפסוק: "וכל ישראל [...] עומדים מזה ומזה [...] חציו אל מול הר גריזים והחציו אל מול הר עיבל" (סוטה לו ע"ב). מדוע כתוב "החציו" בה"א הידיעה?

היא עונה שזה משום שחצי השבטים שהיו על הר עיבל פחותים בכמותם מהחצי השני שעמדו על הר גריזים. הגמרא שואלת על תירוץ, והרי שבט לוי שעמד באמצע חסר מקבוצת השבטים של הר גריזים, וכיצד יתכן שיהיו יותר אנשים בחמישה שבטים מאשר בשישה שבטים? היא עונה ששבט יוסף היו מרובים, כך שלמרות החיסרון של שבט לוי, אנשי הר גריזים היו יותר מאשר אנשי הר עיבל.

תוס' (לו ע"א ד"ה מאי והחציו) העירו שלשון הירושלמי יותר מסתדרת. בירושלמי (ז, ד) כתוב בדיוק הפוך – ה"א הידיעה שבמילה "החציו" מעידה על ריבוי, דווקא השבטים שבהר עיבל היו מרובים. והראיה, שבט לוי היה באמצע וחסר שבט מהר גריזים!¹⁴ הירושלמי מוסיף שאילו שבט לוי כן היה עומד על הר גריזים, שני הצדדים היו שווים במספרם.

לכאורה אפשר היה לומר שמדובר פה במחלוקת עובדתית גרידא, של כמות מספרית כזו או אחרת. אך מה שהירושלמי אומר בסוף דבריו מוציא ממחשבה זו, משום שהסיכוי ששני הצדדים של השבטים היו שווים בדיוק במספרם הוא אפסי¹⁵, ואם אכן היה שוויון כזה – כנראה שהדבר אומר דורשני.

לפי זה ניתן להבין מדוע הבבלי מדגיש את הריבוי של אנשי הר גריזים – הוא רוצה לתת חיזוק לצד הרוחני שבעם ישראל, כפי שראינו. אל מול שיטת הבבלי, הירושלמי רוצה לתת משנה תוקף לחשיבות של הצד החומרי שבעם ולומר שבאמת הימין והשמאל שווים הם – ולא רק מבחינה מספרית.

ניתן להביא ראיה לדברים אלו מהמשך הסוגיה בבבלי, המביא את סיפורו של יוסף הצדיק שהתגבר על יצרו. מעשה זה מעצים את התפיסה של הבבלי, שדוגל במלחמה בחיי החומר הפחותים. כמו כן, מספר שורות קודם הגמרא מזכירה בהקשר לריבוי של שבט יוסף את דבריהם של אנשי שבט זה ליהושע לאחר חלוקת הארץ. הם טענו כלפיו שנתן להם נחלה קטנה מכפי צורכם, והוא ענה להם שאם אכן מרובים הם, עליהם להישמר מעין

¹⁴ הקושיה על הבבלי היא סיוע לירושלמי. לשון הירושלמי יותר מסתדרת גם משום שה"א הידיעה באה לציין בדרך כלל חשיבות מסוימת, ייחוד, או במקרה שלנו – ריבוי אוכלוסין ולא מיעוט. כך כתב המהרש"א (סוטה לו ע"ב).

¹⁵ במיוחד לאור העובדה שתוס' הנ"ל עשו את החשבון של כמות האנשים, והגיעו למסקנה שזה לא מדויק ולא היה שוויון, משמע שאין הכוונה של הירושלמי לשוויון מספרי אלא לשוויון ערכי.

הרע. הם ענו לו חזרה ששבט יוסף מוגן מעין רעה. לכאורה ההגנה של שבט זה מעין הרע נובעת מיכולתו של יוסף להתגבר על החיים הגשמיים שבהם יש מקום לקטרוג. בירושלמי שני הסיפורים הנ"ל לא מוזכרים.

ניתן לראות מכאן שהבבלי מעדיף את השבטים הרוחניים¹⁶ ואת התגברותם על הצד החומרי, ושהירושלמי נותן מקום של כבוד לקדושה שבחומר.

קבלה והכלה

ישנו מקום נוסף בו הירושלמי מדבר על השוואה בין שני הצדדים¹⁷, שיפתור לנו את השאלה שעימה התחלנו את המאמר, מדוע שבטים אלו כה עלומים.

כתוב¹⁸ שבאפוד היו כ"ה אותיות, גם על האבן הימנית וגם על האבן השמאלית. המילה "כה" בקבלה קשורה לספירת המלכות¹⁹, שמקבלת שפע א-לוהי מהספירות שמעליה. ואכן, בספר שערי אורה כתוב שהשבטים שהיו חרוטים על האבן שבכתף הכהן הגדול קשורים לספירת המלכות²⁰. ספירת המלכות קשורה לדין²¹, ודין קשור לצד שמאל²², לכן מסתבר לומר שמדובר בשבטים שהיו על הכתף השמאלית ועמדו על הר עיבל.

מתוך כך נחזור לנקודה שעימה פתחנו את בירורנו: היות ועניינה של ספירת המלכות היא לקבל את התוכן שלה מאחרים, זו הסיבה שלא מדובר כל כך בתורה על השבטים שהיו על הר עיבל. עיקר עניינם הוא להפנים ולקבל את מה שמתגלה מהשבטים האחרים, שעליהם מסופר רבות.

כפי שהזכרנו מהרב קוק לעיל, בדורנו הולכת ומתגלה מעלת החומריות, ושבטים אלו יקבלו את המעמד הראוי להם בשוויון מלא. נביא את דברי הרמח"ל בנוגע לשוויון זה:

ומצינו בכתוב ענין התחבר ההשפעה והקבלה להשלמת הנמצאות, שאמר (ישעיהו מח יג) "אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים, קורא אני אליהם יעמדו יחד". שהשמים משפיעים והארץ מקבלת, ואף על פי כן שניהם שקולים זה כזה מצד השתלם המציאות מבין שניהם (דעת תבונות שלח; ההדגשה שלי).

¹⁶ ראינו נוספת לכך – כפי שראינו לעיל, הגמרא מפרשת שחמשת האחים הפחותים שיוסף הציג הם האחים הגשמיים, הפוך מהדרש. משמע שהתלמוד הבבלי נוקט בעמדה שהרוחניות עדיפה על הגשמיות.

¹⁷ לפי הדעה האומרת שאותה חלוקה של השבטים הייתה על אבני האפוד (שכאמור נדחתה בבבלי). זה מובא גם בדף לו ע"א בבבלי, אך כאמור, בחלוקה אחרת של מנין השבטים.

¹⁸ "ולפי שהמידה הזאת [ספירת המלכות] צריכה להיותה נקשרת עם המעלות שעליה כדי שיבואו לה מיני שפע וברכה מהם, נתן השם לישראל כוח לקשור אותה עם המעלות שעליה [...] והלשון שהוא סימן למידה זו בתורה נביאים וכתובים הוא לשון כה" (שערי אורה שער ראשון, הספירה העשירית).

¹⁹ "סוד המלכות [...] ולמעלה ממנה [...] היא הספירה השמינית הנקראת בינה [...] ועל זה היו שתי אבני האפוד אבני זיכרון לבני ישראל [...] שישה משמותם על האבן האחת ואת שמות הששה הנותרים על האבן השנית כתולדותם. שישה משמותם הזוכים לכבוד השכינה בעולם הזה..." (שערי אורה שער חמישי, הספירה השישית). דרך אגב, כמה משפטים אחרי זה הוא הוסיף השוואה בין השבטים שבשתי האבנים: "ולפי שאלו שתי המידות נקראות שתי אבנים בהשוואה, גם כן הן סוד שתי ההי"ן של שם ד' יתברך".

²⁰ "ולפעמים נקראת מידה זו (ספירת המלכות) א-להים, כשהיא מתמלאת ושואבת ממידת הגבורה והפחד" (שערי אורה ספירת המלכות).

²¹ "שאלו של צד שמאל... שרובם ועיקרם דין..." (שערי אורה ספירת התפארת).

²² רומז ליד שמאל.

סיכום

כפי שראינו, עניינם של שבטים רבים לא ברור, וניסינו להעמיק בכך. נעשתה חלוקה ביניהם במספר מקומות שמעידה על מכנה משותף של חומריות לעומת רוחניות, הפנמה והכלה לעומת עשייה במישור הגלוי. הסברנו מדוע פחות מדובר על השבטים העלומים: גם משום שהקדושה שבחומר אינה נגלית כעת בעולם, וגם מאחר והם אמורים לקבל את התוכן הרוחני שלהם מהשבטים האחרים.

ראינו מחלוקת בין הבבלי והירושלמי בנוגע ליחס לשבטים אלו. הבבלי דוגל בהעצמת הרוחניות על פני הגשמיות, והירושלמי מנסה לגלות את הטוב שבשני הצדדים על ידי השוואת חשיבותם.

נוסיף לסיום, שישנה קדושה גדולה ועלומה בשבטים הגשמיים. המדרש אומר בפרשת "וזאת הברכה" שמה שמשך את בני גד לנחול בעבר הירדן לא היה המקנה שלהם, אלא רצונם הגנוז להישאר קרובים למשה רבינו. "כִּי שָׁם תִּלְקֶת מִחֶקֶק סָפוֹן" (דברים לג, כא)²⁴. כפי שידוע, "גדול שימושה יותר מלימודה", וזה יכול להראות לנו שהקישור של שבטים אלו לתורה הוא יותר פנימי אפילו משל לוי ויששכר²⁵.

שנזכה לגלות במהרה את ייחוסנו מתוך גאולת הכלל, ושכל שבט ישב בנחלתו, לפי הסדר הא-לוהי המתוקן לנו מימי קדם.

²⁴ רש"י על הפסוק, מקורו בספרי דברים פסקה שנ"ה.

²⁵ עיין שיחות הרב צבי יהודה על במדבר עמ' 411-416, שם הוא כותב בנוגע למעלת הנשים על הגברים בעניין זה של קישור לתורה, שדווקא מהאישה השונמית אנו לומדים את ההלכה שצריך להקביל פני רבו ברגל.